

**ՍՈՒՐԲ ՀԱԿՈՐ ՄԱՏՈՒՌ-ՍՐԲԱՏԵՂԻՆ
ԵՎ ՆՐԱՆՈՒՄ ԱՌԿԱ ՄԱՅՐ ԺԱՄԱԳՐՔԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ ***

ՀՏԴ: 281.6(091)+655.1(479.25)

DOI: 10.54503/2953-8092.2024.1(3)-44

ՍԱԹԵՆԻԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

**Մալբենադարան. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
հին ձեռագրերի ինստիտուտ**

ORCID: [0009-0006-7502-376X](https://orcid.org/0009-0006-7502-376X)

ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Վերին Գեղաշեն գյուղում է գտնվում Սուրբ Հակոբ մալբուռ-սրբապետի լև նրանում առկա տպագիր Մայր Ժամագիրքը: Արևմտյան Հայաստանի Ալաշկերտ գավառի Խացտուր (Հացտուր) գյուղից տեղահանված Տեր-Խլդաթյանների ընտանիքը Վերին Գեղաշենում հաստատվել է 1828 թ., գաղթի տարիներին: Այն անվանվել է Սուրբ Հակոբ՝ ի պատիվ սուրբ Հակոբ Մծբնա Հայրապետի: Արևմտյան Հայաստանի տեղահանված Տեր-Խլդաթյանների ընտանիքը Վերին Գեղաշենում հաստատվել է 1828 թ.: Ի թիվս մյուս հնությունների՝ Ս. Հակոբ սրբապետի լև է գտնվում նաև 1862 թ. էջմիածնի Մայր տաճարի՝ «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ» անունը կրող տպարանում տպագրված «Ժամագիրք Արենի»-ն: «Ժամակարգության Հայաստանեաց Սուրբ Եկեղեցույ» գիրքը (այսուհետ՝ Ժամագիրքը) բովանդակային իմաստով բաղկացած է երեք գրքից, երրորդ գիրքն էլ իր հերթին՝ երկու հատորից, համապատասխանաբար երկու տիպոգրաֆերից: Սույն տպագրությունն առանձնանում է տպագրական նրբություններով, այդ ժամանակաշրջանում նույն տպարանում հրատարակված գրքերին բնորոշ

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.04.2024, գրախոսվել է 24.05.2024, ընդունվել է տպագրության 03.06.2024:

The article was submitted on 01.04.2024, reviewed on 24.05.2024 accepted for publication on 03.06.2024.

առանձնահատկություններով: Տպագիրը պատկանում է անհատի և չի պահպանվում որևէ հաստատությունում: Սույն տպագրության ևս մեկ օրինակի ի հայտ գալով՝ հարստանում է հայ տպագիր ժառանգության պահոցը:

In the village of Verin Getashen Gegharkunik region of the RA, there is the temple of Saint Hakob and the Horologion. In 1828 Stepannos Ter-Khlghatyan, who is the ancestor of the Petrosyan family, resettled Western Armenia, Alashkert region, founded the village of Ghastur (Astur), as a place of pilgrimage. The temple of St. Hakob is named after the Patriarch St. Hakob of Mtsbnat (Western Armenia). The Ter-Khlghatyan family, resettled from Western Armenia, settled in Verin Getashen in 1828. Among other valuables in the temple of St. Hakob is the main book of Horologia, which in the 1862 was published by the printing house of the Etchmiadzin Cathedral named after "St. Grigor the Illuminator". The Chronology entitled "Horologia of the Holy Church of Armenia" consists of three books, the third book, in turn, consists of three volumes, with corresponding two title pages. The Horologia is unique in its printing style and a typical feature of for books published in 1862. Despite the fact that publication belongs to an individual and is not stored in any institution, nevertheless, with the presence of the Horologia the treasury of printed books of Armenian has been replenished and enriched with one more copy.

Բանալի բառեր՝ Արևմտյան Հայաստան, Խաստուր գյուղ, Գեղարքունիքի մարզ, Վերին Գետաշեն գյուղ, տեղահանություն, Ս. Հակոբ սրբատեղի, Մայր Ժամագիրք, Պետրոսյան ընտանիք:

Ինչպես հղել՝ Գրիգորյան, Ս. (2024), Սուրբ Հակոբ մատուռ-ուխտատեղին և նրանում առկա Մայր Ժամագրքի ուսումնասիրության շուրջ, *Լրադրու Հայկական գրադարանային ասոցիացիայի*, 1(3), 44-59.

[https://doi.org/10.54503/2953-8092.2024.1\(3\)-44](https://doi.org/10.54503/2953-8092.2024.1(3)-44)

How to cite (APA style): Grigoryan, S. (2024), As part of the study of the temple of St. Hakob and the main book of Horologia, *Herald of the Armenian Library Association*, 1(3), 55-59.

[https://doi.org/10.54503/2953-8092.2024.1\(3\)-44](https://doi.org/10.54503/2953-8092.2024.1(3)-44)

Ներածություն

Հայ հոգևոր արժեքների խտացման ու քրիստոնեական մտքի արգասիքն են հայոց հավատքի կենտրոնները՝ եկեղեցիները, վանքերը, աղոթատեղիները, մատուռները և այլն: Դարերի հոլովույթում բազմաթիվ զրկանքներ ու փորձություններ կրելով դրանք այսօր էլ շարունակում է իրենց կարևորագույն առաքելությունը՝ հավատացյալներին փոխանցել հոգեղեն արժեքների գանձարանը: Ցայսօր, այդ հոգևոր կենտրոնների պատմության, ճարտարապետության, մշակութային առանձնահատկությունների վերաբերյալ շարունակաբար կատարվում են ուսումնասիրություններ և մատուցվում նորարար հնչեցմամբ:

Մեր խնդրո առարկա ուսումնասիրությունը նմանատիպ մատուռ-սրբատեղիի և նրանում պահվող տպագիր ժամագիրք Ատենիի քննությունն է:

Վերին Գետաշեն գյուղը և Սուրբ Հակոբ աղոթապեղիի սպեղծման պատմությունը

ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Վերին Գետաշեն (ՀԱԿՈԲՅԱՆ, ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇՅԱՆ, ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ 1986, 845) գյուղում է գտնվում Սուրբ Հակոբ մատուռ-սրբատեղին: Վերին Գետաշեն գյուղը հիմնադրվել է 1828-1829 թթ.: Բնակեցված է հիմնականում Արևմտյան Հայաստանի Ալաշկերտ (ՀԱԿՈԲՅԱՆ, ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇՅԱՆ, ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ 1986, 63-64) գավառի Խաստուր (Հացտուր) գյուղից տեղահանված բնակչությամբ¹ (ՀԱԿՈԲՅԱՆ, ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇՅԱՆ, ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ 1988, 682; ԼԱԼԱՅԵԱՆ 1908, 146; ՊՕՄԵՒ 1852, 595-598):

¹ Ըստ ազգագրագետ Ե. Լալայանի՝ Խաստուր գյուղից Վերին Գետաշեն գյուղ է բնակեցվել ընդամենը 148 ընտանիք՝ 651 ար., 596՝ իգ., միասին՝ 1247 մարդ: Այս թվերը զգալիորեն տարբերվում են ազգագրագետ, պատմաբան և պետական գործիչ Ի. Շոպենի վիճակագրական տվյալներից՝ 16 ընտանիք՝ 50 ար., 44՝ իգ., ընդհանուր՝ 94 մարդ:

Գյուղը գտնվում է Սևանի ավազան թափվող հայտնի Արգիճի (Իշխանագետ) գետի ձախ ափին՝ բարձրադիր սարավանդի վրա (ՀԱԿՈԲՅԱՆ, ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇՅԱՆ, ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, 1988, 405; ԼԱԼԱՅԵԱՆ, 1908, 146): Վերին Գետաշենից 15 կմ հարավ-արևմուտք գտնվում են Սպիտակ բանալի (մ.թ.ա. 1-ին հզմ), Տաթև (մ.թ.ա. 2-րդ հզմ) ամրոցները, մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակով թվագրվող քարայր-կացարանները: Ներկայում գյուղն առավել հայտնի է 1878 թ. կառուցված Սուրբ Աստվածածին² (ԲԱՐԻՆՈՒԴԱՐՅԱՆ 1973, 200-202) եկեղեցիով և Սուրբ Հակոբ մատուռ-սրբատեղիով³:

Նախկինում եկեղեցու տեսք ունեցող Սուրբ Հակոբ սրբատեղին կառուցվել է 1828 թ., Պետրոսյան ընտանիքի նախապապի՝ Ստեփաննոս Տեր-Խլղաթյանի կողմից, տան հարակից մասում (նախկինում տանը անմիջապես կաած): Այն անվանվել է Սուրբ Հակոբ՝ ի պատիվ սուրբ Հակոբ Մծբնա Հայրապետի⁴ (ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2002, 521): Արևմտյան Հայաստանից տեղահանված Տեր-Խլղաթյանների ընտանիքը Վերին Գետաշենում հաստատվել է 1828 թ.: Ըստ Սրբուհի Պետրոսյանի⁵՝ նախապապը՝ Ստեփաննոս

² Գյուղի կենտրոնական գերեզմանատան և Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու բակի խաչքարերը և տապանագրերը որոշ չափով ուսումնասիրվել են Ս. Բարխուդարյանի կողմից:

³ Գյուղն ունի նաև 9-14 դդ. խաչքարեր, 15-16 դդ. «Ձորի մատուռ» կոչվող աղոթատունը:

⁴ Ս. Հակոբ Մծբնա Հայրապետն Մծբնի ասորի եպիսկոպոս, ճգնավոր էր, ով դասվել է համաքրիստոնեական սրբերի շարքին: Բազում հրաշքների գործելու կարողության շնորհիվ նրան տրվել է «Աքանջելագործ» անունը:

⁵ Իմ երախտագիտությունն եմ հայտնում Վիկտորյա (Նուշիկ) Մնացականյանին՝ աղոթատան մասին տեղեկացնելու համար, Վերին Գետաշենի թիվ 1 միջնակարգ դպրոցի կենսաբանության ուսուցչուհի Սրբուհի Պետրոսյանին՝ աղոթատեղիի և ընտանիքի պատմության վերաբերյալ տեղեկությունները ինձ տրամադրելու համար:

Տեր-Խլղաթյանը, Խաստուրի Սուրբ Հակոբ եկեղեցում եղել է հոգևորական՝ քահանա: Տեղահանության ժամանակ նա Արևմտյան Հայաստանից Վերին Գետաշեն գյուղ է բերել բացառիկ հնություններ՝ չորս խաչքար (ամենահինը՝ 13-րդ դարով թվագրվող), ձեռաց խաչեր (ժամանակին եղել են նկարազարդ, սակայն ներկայում պատկերները քայքայված են), հինգ թաս (արծաթե, պղնձե, պլատինե), ձեռագիր Ավետարան (ներկայում՝ կորած), ավելի ուշ ձեռք բերած տպագիր Մայր Ժամագիրքը, որին անդրադարձել ենք աշխատանքի երկրորդ մասում:

Սուրբ Հակոբ աղոթատեղին և նրանում պահվող Մայր Ժամագիրքը նախապապի՝ Ստեփաննոս Տեր-Խլղաթյանի կողմից ժառանգաբար փոխանցվել է ընտանիքի մյուս անդամներին: Ստեփաննոս Տեր-Խլղաթյանը այն փոխանցել է միակ որդուն՝ Խլղաթին, որն իր հերթին այն կտակել է որդուն՝ Գեղամին: Թեև Գեղամն ունեցել է հինգ որդի (Արամ, Էդուարդ, վաղ հասակում մահացել են, Անդրանիկ, Սամսոն, Անուշավան), սակայն մեզանում ընդունված ժառանգության կարգի համաձայն՝ այն փոխանցել է փոքր որդուն՝ Անուշավան Պետրոսյանին: Ցայսօր մատուռ-սրբատեղին և տպագիր Մայր Ժամագիրքը գտնվում է Հենրիկ (Անուշավան Պետրոսյանի որդին) Պետրոսյանի զավակներ Մասիս, Սրբուհի Պետրոսյանների հոգածության ներքո:

Այժմ աղոթատան տեսք ունեցող Սուրբ Հակոբ սրբատեղին մինչ 1930-ական թվականները եղել է կանգուն քարակերտ եկեղեցի: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո եկեղեցիների նկատմամբ դրսևորված սոսկալի վերաբերմունքից անմասն չի մնացել նաև սույն եկեղեցին: Եկեղեցու փոքրադիր հատվածի պահպանությունը կապված է զարմանահրաշ մի պատմություն հետ: Համաձայն ականատեսների վկայության՝ եկեղեցին քանդելու հրա-

ման ստացած վարպետներն այն քանդելու պահին, հասնելով Արևմտյան Հայաստանից բերված սուրբ մասունքների պահպանման հատվածին, թուլացել են և ընկել շեմին: Ըստ եղած պնդումների՝ եկեղեցու ոգին պատժել է կործարարներին, ինչից վախեցած՝ այլևս չեն համարձակվել ավերել մնացյալ մասը: Մատուռ-սրբատեղիի պահպանված հատվածը բաժանված է երկու մասի: Բուն աղոթատեղին, ժամանակի «գերիշխող ոճով» պայմանավորված (ուղղանկյուն հատակագծային հորինվածքով, հազարաշեն փայտե տանիքով)⁶, կենտրոնում երկու փայտե սյուների վրա ամրացված կառույց է, որի գլխավոր պատի ստորին հատվածում ագուցված են հնամենի խաչքարերը: Դռան ուղղահայաց մասում՝ պատին ամրացված խաչքարերից վեր, ունի կամարաձև փորվածք, որը ամրակցված է կարմիր ներկանյութով ներկված և երեք մասի բաժանված քառանկյուն փայտյա պատյանով: Միջին և ստորին դարակները, աջ և ձախ կողմերում, ավարտվում են փեղկերով: Այն նախատեսված է հնամենի ձեռաց խաչերը, արծաթյա թասերը և այլ թանկարժեք մասունքները անվնաս պահելու համար: Մատուռ-սրբատեղիի վերջին նորոգություն-թարմացումը տեղի է ունեցել 2007 թ., ընտանիքի անդամների կողմից, մասնավորապես՝ մոր՝ Կարինեի և որդու՝ Մասիս Պետրոսյանի անմիջական հովանավորությամբ: Նորոգման հետևանքով աղոթատեղին լուրջ փոփոխություն չի կրել, չնչին տարբերություններ կան նախորդի համեմատ: Նորացումից բացի, նախկինում՝ անմիջապես բնակելի տանը միակցված հատվածից այն տարանջատվել է: Կենտրոնական նշանակություն ունի մատուռի հազարաշեն փայտե տանիքով կառուցված նախասրահը, որը անկյուններում ամրակալված է փայտե սյուների վրա: Նախասրահը բոլոր ժամանակներում

⁶ Հազարաշեն տանիքը, հետագա վնասումից փրկելու համար, 2007 թ. ամրակայվել է մետաղյա ծածկով:

եղել է սրբատեղիի անբաժան մասը: Այն ուխտավորների համար սպասասրահի դեր է կատարում, քանի որ հավատացյալների բազմամարդ հոսքը նշված ուխտատեղի երբեմն շատ է լինում, հատկապես եկեղեցական տոն օրերին: Աղոթատեղին բացառիկ դեր ունի ոչ միայն ընտանիքի անդամների, այլև տեղացիների շրջանում: Այն առավել հայտնի է իր խնդրակատար և զորեղ հատկությամբ: Իրադարձությունների և պատմությունների մի ողջ շղթա կա կապված սրբատեղիի հրաշագործ բնույթի հետ: Համազյուղացիների և այցելուների համոզմամբ՝ հավատացյալների աղոթք-խնդրանքները անպատասխան չեն մնում: Հաճախ է պատահում՝ երկար ժամանակ զավակ չունեցող զույգերը, սրբատեղիի նկատմամբ ամենախորը հավատով լցված, հաճախում են աղոթատեղի, զավակ պարգևելու խնդրանքով դիմում Ս. Հակոբին: Արու զավակ ունենալու դեպքում անվանակոչում Հակոբ՝ սրբատեղիի անվամբ պայմանավորված: Բազում դեպքեր կան (այսօր էլ շարունակվում են), երբ հավատացյալները որևէ տեղ ճանապարհվելիս, ի նշան հաջողության և օրհնության, ուխտի են գալիս Ս. Հակոբ: Հավատացյալների կողմից լայն տարածում ունի սրբատեղիի՝ վախերից, հիվանդություններից բուժելու, աղետներից ու դժբախտություններից ազատելու կարողությունը: Քիչ չեն դեպքերը, երբ այս կամ այն պատահարներից փրկվելիս, հավատացյալները գալիս են սրբատեղի և մատաղ անում աղոթատան հարակից մասում՝ ի նշան երախտագիտության: Հատկանշական է, որ ցայսօր էլ տարեցների օրհնանքներում և մաղթանքներում, հղվող աղոթքներում, մշտապես հիշատակվում է սուրբ Հակոբը՝ որպես պահպանիչ և ապաքինող սուրբ. «Պաբե սուրբ Հակոբը քոմակ (օգնական) լինի քեզ», «Ձորավոր սուրբ Հակոբը պաշտպան ու պահպան լինի իմ թոռներին» կամ «Պաբե Սուրբ Հակոբը պահպան լինի Ձեզ», «Է՛ն պաբե սուրբ Հակոբն եմ կանչել՝ թոռներիս բախտավո-

րության համար» «Պաբե սուրբ Հակոբի զորությանը մեռնեմ» և այլ: Տեղացիները՝ սրբատեղիի նկատմամբ հավատով և ակնածանքով լցված, խնդրանքների կատարման նպատակով հաճախ ընծա են մատուցում Ս. Հակոբին: Այսօր աղոթատան ներսույթը ողողված է Աստվածամոր և Հիսուս Քրիստոսին վերաբերվող զանազան (հին և նոր) նկարներով, առարկաներով, որոնք բերվում են հավատացյալների կողմից՝ որպես երախտագիտություն, փակցվում մատուռի պատերին կամ տեղադրվում աղոթատան նախատեսված մասերում:

Այսպիսով, բարեհամբավ Սուրբ Հակոբ աղոթատեղին, շնորհիվ իր պահպանիչ, բուժիչ հատկության, օգնելու անսպառ կարողության, ձեռք է բերել առանձնակի նշանակություն և դարձել պաշտամունքի սիրելի վայր հավատացյալների և տեղացիների համար:

Մայր Ժամագրքի տպագրության և ուսումնասիրության շուրջ

Մեր ուսումնասիրության երկրորդ կարևոր բաղադրիչը Սուրբ Հակոբ աղոթատեղիում պահվող տպագիր «Ժամագիրք Առենի»-ն (1862 թ.) է⁷: 15-րդ դարից մեկնարկած համաշխարհային տպագրության զարգացման ընթացքից անմասն չմնաց հայ գրատպությունն ու հայ գիրքը: Պայմանավորված այդ ժամանակահատվածում Հայաստանի պատմական, աշխարհաքաղաքական ծանր դրությամբ՝ հայ տպագրությունը սկզբնավորվեց և զարգացավ օտար միջավայրում՝ Վենետիկում, Կ. Պոլսում, Հռոմում, Փարիզում, Նոր Զուլայում, Ամստերդամում, Ս. Ղազարում, Թիֆլիսում և այլուր (ՈՍԿԱՆՅԱՆ, ԿՈՐԿՈՏՅԱՆ, ՍԱՎԱԼՅԱՆ 1988; ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ 2014; ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ 1989; ԹԷՈՐԴԻԿ 1912; ԼԷՕ 1902; ԼԵՎՈՆՅԱՆ 1946): Պատմական Հայաստանում հայկական տպագրությունը սկզբնավորվեց առաջին հայերեն գրքի տպագրությունից 260 տարի անց, երբ Սիմեոն

⁷ Սրբատեղին ունեցել է ձեռագիր Ավետարան, որը կորսվել է:

Երևանցի Կաթողիկոսը 1771-1772 թթ. Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում հիմնադրեց «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ» տպարանը: Սկզբնական փուլում հայալեզու գրքերը գլխավորապես կրոնական բովանդակությամբ ունեին: Տպագրվում էին ավետարաններ, սաղմոսարաններ, ժամագրքեր և այլն: Նմանօրինակ ժամագրքերից մեկին էլ անդրադառնում ենք սույն հոդվածում:

«Ժամագիրք Ատենի»-ն⁸ (ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ 1957, 423; ՏԷՐ-ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԳԱՆԳՐՈՒՆԻ, ՏՕՆԻԿԵԱՆ 1968, 194; ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ 1972, 261) տպագրվել է Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի տպարանում, 1862 թ.: Հայ եկեղեցին կիրառել է ժամագրքի երկու դրսևորում՝ ժամագիրք և Մայր ժամագիրք, որը կոչվում է նաև Ատենի⁹ (ՕՐՄԱՆԵԱՆ 1979, 125):

Սուրբ Հակոբ աղոթատանը պահվող ժամագրքի օրինակը դասվում է Մայր ժամագրքի շարքին: Մեծությամբ 35x22,5 սմ գիրքն ունի գրության երկայուն շարվածք՝ 26x16,7 սմ, որը գլխավորապես շարադրված է բոլորգրով: Այն կաշեկազմ է (մուգ շագանակագույն կաշի), միջուկը՝ ստվարաթուղթ, աստառը՝ թուղթ: Կառուցվածքային

⁸ Ժամագիրքը արարողությունների ժամանակ կատարվող և երգվող աղոթքների, մաղթանքների, երգեր ու սաղմոսներ պարունակող ժողովածու է, որը ներառում է նաև քարոզներ, Հին և Նոր Կտակարանների ընթերցվածներ: Ըստ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի՝ ժամագիրք անունը բավականին հին ծագում ունի և կազմված է՝ «Ժամ», «Ժամասացություն» բառերից: Այն Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցու ամենավաղ և ամենաշատ գործածվող ծիսամատույաններից է, որն իր մեջ ամփոփում է մեծ մասամբ ժամերգությունների կատարման կարգը: Հնում ծառայել է նաև որպես դասագիրք:

⁹ Ատենի ժամագիրքը մեծադիր և ծավալուն բնագիր է, որը ներառում է Սաղմոսարան, բուն ժամագիրք ու Տոնացույց: Ձեռագ ժամագիրքը փոքր, ութածալ, միայն ժամագիրք պարունակող և երկու դասերում դրվող գիրք է: Դրանք միմյանցից տարբերվում են և՛ ծավալով, և՛ գործածման եղանակով:

առումով բաղկացած է երեք տարբեր մասերից՝ տարբեր էջադրությամբ (92, 143, 178): Ունի վնասված հատվածներ, որի արդյունքում Ա. Փեղկի կազմը, կազմաստառը, տիտղոսաթերթը, ինչպես նաև՝ 1-25 էջերը բացակայում են: Պակասավոր էջեր կան սկզբից, մեջտեղից և վերջից: Որոշ էջերում նշմարվում են պատռված, իսկ որոշ թերթերի դեպքում՝ պոկված հատվածներ: Լուսանցակողերը սևացած են, եզրերին՝ մաշվածությունից առաջացած մանր պատռվածքներ: Թերթերին առկա են՝ կեղտաբծեր, մաշվածության, խոնավության և յուղի հետքեր: Ստորին եզրի աջ անկյունում տեսանելի են մատնահետքեր, պատռվածքի հետքեր: Պահպանվածության տեսանկյունից սույն օրինակի ընդհանուր վիճակը կարելի է գնահատել բավարար:

Հայոց ժամագրքերի երգերի մեծ մասը Ներսես Շնորհալու հորինածներն ու գրածներն են (ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ 1944, 136): Առաջին անգամ հայ եկեղեցի է ներմուծվել և որոշ առումներով հայացվել Սահակ Պարթևի, Մեսրոպ Մաշտոցի և իրենց ավագ աշակերտների կողմից: Դրանով էլ պայմանավորված՝ ժամագրքի տիտղոսաթերթին հիշատակվում են սուրբ Սահակի, սուրբ Մեսրոպի, նրանց աշակերտներ՝ սուրբ Գյուտ Արահեզացու, սուրբ Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսների և Ներսես Շնորհալի հայրապետի անունները:

«Ժամագիրք Ատենի»-ն բաղկացած է երեք գրքից, երրորդ գիրքն իր հերթին՝ երկու հատորից: Բացի Սաղմոսարանից, մնացյալ գրքերն ունեն առանձին տիտղոսաթերթեր: Առկա է նաև մեկ ընդհանուր տիտղոսաթերթ, ուր հիշատակվում են ներառված բոլոր գրքերի անունները¹⁰:

¹⁰ Տիտղոսաթերթերի վերականգնված հատվածներն ըստ գրքի թվային տարբերակի՝ http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/jamakarg_ejm_1862.pdf (03.06.2024):

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Տխողոսաթերթ Ա. [ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ / ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ / ՅՈՐՈՒՄ ՊԱՐՈՒՆԱԿԻՆ ԵՐԵՔ ԳԻՐՔ / ՍԱՂՄՈՍ ԴԱԻԹԻ / ՈՐ Է ԱՂԾԹՔ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՍՏՈՒԱԾ / ԵՒ ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԻՒՆ ՎԱՍՆ ՄԱՐԴԵՂՈՒԹԵԱՆՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ / ԱՏԵՆԻ ԺԱՄԱԳԻՐՔ / ՈՐ Է ՄԱՏԵԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՅ ԱՂԾԹԻՅ / ԵՒ ՊԱՇՏԱՄԱՆ / ՏՕՆԱՑՈՅՑ / ՈՐ Է ՅՈՒՅԱԿ ՏՕՆԻՅ ԵՒ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՅ / ԸՍՏ ՆՈՐՈԳ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՒՈՅՆ ԷՋՄԻԱԾԻՆ / Ի Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ / 1862=ՌՅԺԱ /]:

Տխողոսաթերթ Բ. [ԺԱՄԱԳԻՐՔ ԱՏԵՆԻ / ԱՐԱՐԵԱԼ / ՍՈՒՐԲ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՈՐՀ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅՆ / ՍԱՀԱԿԱՅ ԵՒ ՄԵՍՐՈՎՊԱՅ / ԵՒ ԵՐԱՆԵԼԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ՄԵՐՈՅ / ԳԻԻՏՈՅ ԵՒ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՈՅ / ԵՒ ՍՐԲՈՅՆ / ՆԵՐՍԻՍԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՅ / Ի ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ / 1862=ՌՅԺԱ /]:

Տխողոսաթերթ Գ. [ՏՕՆԱՑՈՅՑ / ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ / ՅՈՐՈՒՄ ՆՇԱՆԱԿԻՆ / ՏՕՆՔ ԵՒ ՊԱՀՔ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՔ ԵՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑՍ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ / ՍԿՋԲՆԱԽՈՐԵԱԼ / Ի ՍՐԲՈՅ ԼՈՒՍԱԽՈՐՉԷՆ ՄԵՐՄԷ / Ի ՍԿՋԲԱՆ ԼՈՒՍԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՋԳԻՍ ՀԱՅՈՅ / ԵՒ ԿԱՐԳԱԽՈՐԵԱԼ / ՍՐԲՈՅՆ ՍԱՀԱԿԱՅ ՊԱՐԹԵԻԻ / ԵՒ ԵՐԱՆԵԼԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ՄԵՐՈՅ / ԳԻԻՏՈՅ ԵՒ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՈՅ / ԵՒ ՀՈՒՍԿ ԱՊԱ / ՍՐԲՈՅՆ ՆԵՐՍԻՍԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՅ / ԻՍԿ Ի ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿՍ / ՏԵԱՌՆ ՍԻՄԷՈՆԻ ՍՐԲԱՋԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ԲԱԺԱ/ՆԵԱՅ ԵՐԿՈՒՍ ՀԱՏՈՐՍ / Ի ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ / 1862=ՌՅԺԲ /]:

Տխողոսաթերթ Դ. [ՏՕՆԱՑՈՅՑ / ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ / ՅՈՐՈՒՄ ԱՆՓՈՓՈՒՅ ԵՒ ԱՆՇԱՐԺ ԵՂԱՆԱԿԱԻ ԿԱՐԳԱԽՈՐԻՆ / ՇԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ՏԵՂԱՓՈՒՅ ՏՕՆՔ / ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ ՎԵՅ ԽՈՐԱՆՕՔ / Ի ՎԵՐԱՅ ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ ՎԵՅ / ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐՈՅ / Ի

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ / 1862=ՌՅԺԱ /] (ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, ՊԵՏՈՅԱՆ, ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ և այլք, 2021, 109-110):

Սույն տպագրությունն առանձնանում է Ս. Էջմիածնի տպարանին բնորոշ զարդամոտիվներով և ոճային առանձնահատկություններով: Տիտղոսաթերթերին առկա են զարդանկարներ: Գրադաշտն իր հերթին ունի էջախորագրեր, զարդանախշեր, գլխագրեր, բուսական գլխազարդեր, բուսական վերջնազարդեր:

Սուրբ Հակոբ սրբատեղիում պահվող օրինակը եզակի չէ (ՈՍԿԱՆՅԱՆ, ՍԱՎԱԼՅԱՆ, ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ, ԳՅՈՒԼՈՒՄՅԱՆ, ՍԱՀԱԿՅԱՆ, ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ 1999, 86, հմր. 1079): Մեր հետազոտության արդյունքում պարզվեց, որ բացի հայ գրքի համահավաք մատենագիտական ցանկում նշված օրինակներից, սույն տպագրության երկու օրինակ առկա է Գեղարքունիքի մարզի, Մարտունու շրջանի մեկ այլ գյուղում՝ Վարդաձորում¹¹: Հիշյալ վայրերը արտացոլված չեն հայ գրքի մատենագիտությունների մեջ՝ որպես սույն տպագրության պահպանության վայր:

Ամփոփում

Այսպիսով, սույն ուսումնասիրությամբ պատմական կտրվածքով ներկայացվեց Սուրբ Հակոբ մատուռ-սրբատեղին և այնտեղ պահպանվող Մայր Ժամագիրքը: Մատուռը սրբատեղի է հարակից գյուղերի և հայ ուխտավորների համար ու կարևոր դեր ունի մեր պատմության և մշակույթի պահպանման գործում: Սուրբ Հակոբ մատուռում պահվող Մայր Ժամագիրքը առանձնահատուկ է տպագրության պատմության տեսանկյունից: Սույն ուսումնասիրությամբ հնարավոր եղավ պարզել այս կարևոր տպագրության օրինակների պահ-

¹¹ Վարդաձոր գյուղում գտնված օրինակները նույնպես ուսումնասիրվել են և ներառվելու են հրատարակության պատրաստվող «Վարդաձոր գյուղի ձեռագիր և տպագիր ժառանգությունը» գրքի մեջ:

պանման ևս երկու վայր՝ Սուրբ Հակոբ սրբատեղին և Վարդաձոր գյուղը:

Օգտագործված գրականության ցանկ (References)

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, ՊԵՏՈՅԱՆ, ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ և այլք 2021 – Գրիգորյան, Մ., Պետոյան, Ս., Գրիգորյան, Գ., Նազարյան, Գ., Ոսկանյան, Շ., Սուվախչյան, Հ., Գալստյան, Ա. (2021), *Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը՝ հայ գրադարական կենտրոն. Հրապարակությունների մատենագիտություն 1772-1920*, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., 743, 1 չի. էջ [Grigoryan, M., Petoyan, S., Grigoryan, G., Nazaryan, G., Voskanyan, Sh., Suvakhchyan, H., Galstyan, A. (2021), *Mother See of Saint Etchmiadzin, center of Armenian printing. Bibliography of publications 1772-1920*, S. Etchmiadzin, Mother See of Saint Etchmiadzin pbl., 743, 1 p];

ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ 1973 – Բարխուդարյան, Ս. (կազմ.) (1973), *Դիվան հայ վիմագրության, պր. IV. Գեղարքունիք. Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 525 [Barkhudaryan, S. (comp.) (1973), *Divan Hay Vimagrutyan*, vol. IV, *Gegharquniq. Kamoyi, Martunu ev Vardenisi shrjanner*, Yerevan, Academy of Sciences of Arm.SSR, 525];

ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ 2014 – Դևրիկյան, Վ. (2014), *Հայ գիրքը աշխարհի խաչմերուկներում, մաս Բ. Լվովից Ամստերդամ (17-րդ դար)*, Երևան, Զանգակ, 400 [Devrikyan, V. (2014), *Hay Girky Ashkharhi Khachmeruknerum*, vol. 2. *Lvovits Amsterdam (17-rd dar)*, Yerevan, Zangak, 400];

ԹԷՈՐԴԻԿ 1912 – Թեոդիկ (1912), *Տիպ ու տառ*, Կ. Պոլիս, տպ. Վ. եւ Հ. Տեր-Ներսիսյան, 193 [Teodik (1912), *Tip u tar*, K. Polis, tp. V. ev H. Ter-Nersesyan, 193];

ԼԱԼԱՅԵՏԻԱՆ 1908 – Լալայեան, Ե. (1908), Նոր Բայազետի գալառ կամ Գեղարքունիք, *Ազգագրական հանդես* (Թիֆլիս), 2(18), 109-153 [Lalayan, E. (1908), *Nor Bayazeti gavar kam Gegharkunik, Azgagrakan handes (Tiflis)*, 2(18), 109-153];

ԼԵՎՈՆՅԱՆ 1946 – Լևոնյան, Գ. (1946), *Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը*, Երևան, ԳԱ հրատ., 255 [Levonyan, G. (1946), *Hay Girqy ev Tpagrutyan arvesty*, Yerevan, Academy of Sciences, 255];

ԼԵՎՈՆՅԱՆ 1958 – Լևոնյան, Գ. (1958), *Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը*, Երևան, Հայպետհրատ, 253 [Levonian, G. (1958), *Hay Girgy ev Tpagrutyan arvesty*, Yerevan, Armenian State Publishing House, 253];

ԼԷՕ 1902 – Լեօ (1902), *Հայկական տպագրություն*, հտ. երկրորդ. XVIII դար, առաջին մաս, Թիֆլիս, տպ. Վրաց. հրատ. ընկ., 610 [Leo (1902), *Haykakan tpagrutyun*, vol. 2, XVIII dar. first part, Tiflis, tp. Vrats. hrat. ynk., 610];

ՀԱԿՈՐՅԱՆ 1986 – Հակոբյան, Թ., Մելիք-Բախշյան, Ստ., Բարսեղյան, Հ. (1986), *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հտ. 1 (Ա-Դ), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 991 [Hakobyan, T., Melik-Bakhshyan, ST., Barseghyan, H. (1986), *Dictionary of Toponymy of Armenia and Adjacent Territories*, vol. 1 (A-D), Yerevan, Yerevan's University pbl., 991];

ՀԱԿՈՐՅԱՆ 1988 – Հակոբյան, Թ., Մելիք-Բախշյան, Ստ., Բարսեղյան, Հ., *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, (1988), հտ. 2 (Դ-Կ), Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 991 [Hakobyan, T., Melik-Bakhshyan, St., Barseghyan, H. (1988), *Dictionary of Toponymy of Armenia and Adjacent Territories*, vol. 1 (A-D), Yerevan, Yerevan's University pbl., 991];

ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ 1989 – Ճեմճեմեան, Ս. (1989), *Հայ տպագրությունը եւ Հռոմ (ժէ. դար)*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 207 [Chemchemian, S. (1989), *Hay tpagrutyuny ev Hrom* (17 dar), Venice, St. Lazar, 207];

ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ 1957 – Ճիզմեճեան, Պ. (1957), *Հայերէն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարան*, հտ. երկրորդ, Հալէպ, տպ. Անի, 1460 [Chizmechian, P. (1957), *Complete Dictionary of the Armenian World Language*, vol. 2, Aleppo, pbl. Ani, 1460];

ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ 1944 – Մալխասեանց, Ս. (1944), *Հայերէն բացառական բառարան*, հտ. 2 (Զ-Կ), Երևան, Հայպետհրատ, 512 [Malkhaseants, S. (1944), *Hayeren batsatrakan bararan*, vol. 2 (Z-K), Yerevan, Haypetrat, 512];

ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988 – Ոսկանյան, Ն., Կորկոտյան, Ք., Սավալյան, Ա. (1988), *Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին*, Երևան, ՀՍՍՀ Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրապետական գրադարան, 864 [Voskanyan N., Korkotyan,

Q., Savalyan, A. (1988), *The Armenian Book in 1512-1800*, Yerevan, Public Library of Armenian SSR after Al. Myasnikyan, 864];

ՈՍԿԱՆՅԱՆ, ՍԱՎԱԼՅԱՆ, ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ, ԳՅՈՒԼՈՒՄՅԱՆ, ՍԱՀԱԿՅԱՆ, ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ 1999 – Ոսկանյան, Ն., Սավալյան, Ա., Սողոմոնյան, Մ., Գյուլումյան, Օ., Սահակյան, Ա., Թադևոսյան, Ս. (1999), *Հայ գիրքը 1851-1900 թվականներին*, Երևան, Գիրք, 860 [Voskanyan, N., Savalyan, A., Soghomonian, M., Gylumyan, O., Sahakyan, A., Tadevosyan, S. (1999), *The Armenian Book in 1851-1900*, Yerevan, Girk, 860];

ՏԷՐ-ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԳԱՆԳՐՈՒՆԻ, ՏՕՆԻԿԵԱՆ 1968 – Տեր-Խաչատուրեան, Ա., Գանգրունի, Հ., Տոնիկեան, Փ., (1968), *Հայոց լեզուի նոր բառարան*, Պէյրութ, Կ. Տոնիկեան եւ որդիք, 924 [Ter-Khachaturian, A., Gangrouni, H., Tonikian, P., (1968), *Hayots lezui nor bararan*, Beirut, K. Tonikyan ev Vordik, 924];

ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2002 – «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան (2002), Երևան, Հայկական հանրագիտարան, 1076 [“Christian Armenia” Encyclopedia, Yerevan, Armenian Encyclopedia pbl., 1076];

ՕՐՄԱՆԵԱՆ 1972 – Օրմանեան, Մ. (1979), *Ծիսական բառարան*, Անթիլիաս, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն, 195 [Ormanian, M. (1979), *Tsisakan bararan*, Antelias, Metsi Tann Kilikio Katoghikosutyun, 195];

Шопен 1852 – Шопен, И. (1852), *Исторический памятникъ состоя- ния Армянской-области въ эпоху ея присоединения къ Россійской-имперіи*, Санктпетербургъ, тип. Имп. Академии наук 1232 [Chopin, I. (1852), *Historical monument of the state of the Armenian region in the era of its annexation to the Russian Empire*, Sankt Petersburg, Academia of Sciences, 1232].

AS PART OF THE STUDY OF THE TEMPLE
OF ST. HAKOB AND THE MAIN BOOK OF HOROLOGIA

SATENIK GRIGORYAN

*Matenadaran, the Mesrop Mashtots
Research Institute of Ancient Manuscripts*

Keywords: Western Armenia, Khastur village, Gegharkunik province, Verin Getashen village, resettlement period, St. Hakob temple, Horologion, Petrosyan family.

In this study, the temple of Saint Hakob and the Horologion were presented in a historical context. The temple of St. Hakob is a holy place for the neighboring villages and Armenian pilgrims and has an important role for our history and culture. The Horologion kept in St. Jacob's Chapel is special from the point of view of the history of printing. With this study, it was possible to identify two more places of preservation of examples of this important print: the temple of Saint Hakob and Vardadzor village.